

تفسير و شرح فاتحة الكتاب و آية الكرسي و التوحيد

مؤلف

شيخ شمس الدين محمد جويني

(صاحب ديوان)

﴿ اشارات ذوقیه في تفسیر الفاتحة ﴾

﴿ غرض از بیان آیة الكرسي ﴾

﴿ غرض از بیان سوره توحید ﴾

تحقيق

منصور ابراهیمی

مقدمهٔ تحقیق بسم الله الرحمن الرحيم

خواجہ شمس الدین محمد جوینی معروف بـ «صاحب دیوان» از نوادگان ابوالمعالی امام الحرمین شافعی است که برخلاف پدران و اجداد خود مذهب شیعه را اختیار کرده و در عصر ایلخانیان و دوران حاکمیت هلاکوخان مغول به مقام وزارت و حل امور مملکت ایران رسیده و از نفوذ و مقام خود برای ترمیم خرابیها و سپردن پست‌های حساس به افراد لایق بیشترین استفاده را نموده است.

او مردی بسیار بلند همت و دوست دار دانش بوده و پیوسته بزرگان علم و ادب را مورد تشویق و تایید قرار می‌داده است.

بسیاری از دانشمندان شیعه آثار خود را به او و خاندانش تقدیم داشته اند.

از جمله این بزرگان خواجہ نصیرالدین طوسی است که کتاب اوصاف الاشراف و صد کلمه بطلمیوس خودش را به آنها تقدیم داشته است. محقق حلی نیز کتاب المعتبر و مرحوم طبری کتاب کامل بهائی خود را به این خاندان اهدا نموده اند.

خواجہ خود از شعرا و نویسندگان اسلامی بوده و کتاب دیوان شعر و رساله شمسیه از آثار وی است.

او بعد از هلاکوخان در دوران اباخان و سلطان احمد نکودار - پسران هلاکوخان - نیز در سمت وزارت باقی بوده؛ ولی در دوران ارغون خان که تمایل زیادی به یهود داشته در سال ۶۸۳ خورشیدی به دستور وی به همراه چهار تن از فرزندانش در قره باغ به قتل رسیده است.^۱

رسالهٔ تفسیر سورهٔ فاتحه

خواجہ این رساله را به سبک عرفانی نگاشته و به نکات بسیار زیبا و ظریفی در آن

پرداخته است.

از جمله این نکات، کشف و تبیین تناسب و ارتباط زیای موجود بین آیات این سوره است. وی بر این عقیده بوده که آیات این سوره بیانگر ارتباط انسان با خداوند و شکل گیری یک سلسله اندیشه‌ها و رفتارهای پلکانی سلوک الی الله است.

بر همین اساس، به نظر او سیر و سلوک الی الله از اندیشهٔ ایمان به از لیت و ابدیت و کمال خداوند آغاز و با اعتقاد به رحمانیت او و شریک ناپذیر بودن وی در خلقت و رزاقیت، و اتمام نعمت بر انسان، و شکرگزاری متقابل او در برابر این نعمت، ادامه می‌یابد.

وی تداوم زندگی و حیات انسان، و اتصال آن به حیات جاوید آخرت، و مالکیت و نظارت خداوند بر این سیر، و رساندن او به این دوران جاوید را از پله‌هایی دانسته است که برای سلوک الی الله گذر از آنها اجتناب ناپذیر است. و سرانجام تسلیم جلال و عظمت خداوند رحمان شدن انسان و سر تسلیم در برابر ذات و قدرت کبیریایی او فرود آوردن و همهٔ هستی خود را از آن وی به شمار آوردن را از لوازم آن قلمداد کرده و همهٔ ستایش‌ها و عبودیت‌ها را سزاوار او دیده و بدنبال آن پای در رکاب عبودیت و صعود به قرب او گذاردن و با استعانت از او از راهیان ظلمت بریدن و همراه با خیل عابدان و سالکان الی الله در «راه مستقیم» به سوی او رهنمون شدن را پله آخر سلوک الی الله دانسته است و در تفسیر این سوره بخوبی به آنها پرداخته است.

رسالهٔ تفسیر آیه الكرسي و سورهٔ توحيد
این رساله که با سبک کلامی- عرفانی به تفسیر آیه الكرسي پرداخته نیز به خواجه شمس الدین صاحب دیوان نسبت داده شده است.

خواجه در این رساله به اثبات توحید و بیان شبیه‌هایی که در این خصوص میان برخی از فرقه‌های گمراه مطرح بوده، پرداخته است.

وی آیه الكرسي را شامل سه بخش زیر دانسته است:

۱. اثبات الوهیت خداوند و نفی آن از غیر او که در قسمت ﴿لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَقُّ الْقَيْم﴾ به آن اشاره شده است.
۲. رد عقیده فرقه‌های منحرف و گمراه از اسلام و توحید همچون بت پرستان، ستاره

پرستان و پرستندگان و فرشتگان و... که ذیل آیه ﴿لَا تأخذه سنة...﴾ آمده است.

۳. ابطال اندیشه برخی از مدعیان توحید که در عقیده خود نسبت به علم خداوند، منحرف شده‌اند و می‌پنداشند علم خداوند تنها آگاهی او به کلیات عالم است که در تفسیر آیه ﴿يعلم ما بين أيديهم...﴾ به آن پرداخته است.

محدود بودن دانش انسان و میزان آن و ارتباط آن با علم خداوند موضوع دیگری است که وی در این نوشه در قالب چهار برهان و با عنوان تفاوت علم خداوند، با علم انسان آن را تشریح کرده است.

شیوه و چگونگی استدلال بر توحید در آیه الكرسی و سوره توحید و تفاوت آنها در این خصوص از مباحث دیگر این رساله است.

به عقیده نویسنده، این دو در توحید و تنزیه خداوند و ابطال برخی از اندیشه‌های فرقه‌های منحرف از راه مستقیم مشترک هستند، با این تفاوت که در سوره توحید به برخی از صفات کمال و نفی نقایصی از ذات اقدس خداوند تصویر می‌کند و به دیگر صفات کمال و نفی نقایصی از ذات الهی به طور ضمنی اشاره نموده و لی در آیه الكرسی صفات کمال خداوند مثل حیات، قیومت، علم، علو، عظمت و... و نیز نفی نقایص از او به طور صریح بیان شده است. و از این رهگذر آیه الكرسی را افضل بر سوره توحید و «سید آیات قرآن» قلمداد نموده است.

این دو رساله از روی نسخه‌ای از کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد استان قدس رضوی که ضمن مجموعه شماره ۶۵۲۲ آمده تصحیح شده‌اند.

خط این دو نسخه نستعلیق و شکسته و تاریخ تحریر آنها ۹ شوال ۱۱۱ قمری است. قابل ذکر است که به نسخه‌ای از رساله تفسیر سوره توحید در فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی اشاره شده که ضمن مجموعه شماره ۱۶/۲۵۵ این کتابخانه آمده است. تاریخ تحریر این نسخه قرن ۱۲ قمری گزارش شده است.

والسلام

منصور ابراهیمی

تفسیر سورة الفاتحة و التوحید و آیة الکرسی * ۲۷۲

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتمال جامع علوم انسانی

تفسير سورة الفاتحة

﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾ إِشارةٌ إِلَى الْحَقِيقَةِ الْكَامِلَةِ الَّتِي لَا يُحِيطُ بِهَا إِدْرَاكٌ مَدْرُكٌ؛ إِذْ هُوَ فِي الْأَزْلِ إِلَهٌ وَفِي الْأَبْدِ إِلَهٌ. كَانَ اللَّهُ وَلَمْ يَكُنْ مَعَهُ شَيْءٌ فَهُوَ فِي الْأَبْدِ إِلَهٌ، ثُمَّ بِرَحْمَتِهِ خَلَقَ الْخَلْقَ، فَهُوَ «رَحْمَنٌ» أَيْ لَهُ رَحْمَةٌ يَخْلُقُ بِهَا. وَلَا يُقَالُ لِغَيْرِهِ رَحْمَنٌ؛ لَأَنَّ غَيْرَهُ لَا يَخْلُقُ شَيْئًا.

ثمّ بعد الخلق يبقى المخلوق بالرّزق، ورزقه برحمته، فهو «رحيم» أي له رحمة بها يرزق، ولهذا جاز أن يقال لغيره رحيم؛ لأنّ إجراء الرّزق على يد غيره جرت به عادة يده الكريمة.

وإذا كان رحمناً ورحيمًا خلق ورزق وتمت نعمته، فوجب الحمد والشكر له، فقال: ﴿الحمد لله رب العالمين﴾.

ثم إله تعالى مرّة أخرى بعد موت الأحياء وفوت الأشياء يخلق المكّلفين كما كانوا ويرزقهم في الآخرة، فهو مرّة أخرى «رحمن» و«رحيم»، فقال: ﴿الرحمن الرحيم﴾.

لِيَوْمِ الْمَعَادِ فَهُوَ مَالِكُ ذَلِكَ الْيَوْمِ، فَقَالَ: ﴿مَالِكٌ يَوْمَ الدِّين﴾ .

و اذا تبین انه «الخالق» اوّلاً و ثانياً و «الرازق» اوّلاً و آخرأ، فلا عبادة إلاّ له،
فقال: ﴿إِنَّكَ نَعْدُ﴾.

وإذا كانت نعمته نعماً لا يفي بها الشكر، وعظمته عظيمة لا يليق بها عبادة
الضعفاء؛ لكونه في الدنيا رب العالمين وفي الآخرة مالك يوم الدين، وجب في إقامة

عبادته الاستعانة به ، فقال : ﴿وَإِيَّاكَ نُسْتَعِين﴾ ليكون العبادة كما يرضى بها ؛ إذ لا يمكننا القيام بأنواع العبادات الالاتقة بجلاله بعقولنا القاصرة و أفعالنا اليسيرة .

و إذا عبّدنا وأعانتنا ، يبقى الوصول إليه و المثول بين يديه ؛ ليحصل به الشرف الأقصى و نقطع الحجاب ما بين التراب و رب الأرباب ، و لا يتيسّر ذلك إلّا في سير سلوك طريق فيطلب من الطريق ما هو القويّم ، فيطلب منه ذلك ، فقال : ﴿أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾ .

و من أراد الشروع في طريق بعيد فلابد له من طلب رفيق ، فقال : ﴿صِرَاطُ الَّذِينَ أَنْعَمْتُ عَلَيْهِم﴾ و هم النّبيّون و الصّدّيقون و الشّهداء و الصالحون ، و هم أحسن الرفقاء .^٣
ثمّ إذا وجد الإنسان الطريق و حصل له الرفيق يخاف من قطاع الطريق ، فقال : ﴿غَيْرَ المَغضوبِ عَلَيْهِم﴾ يعني الذين يقطعون الطريق على السالكين .

و إذا أمن من قطاع الطريق ، بقي خوف الضلال في الطريق و إن سلكه قوم قد يشتبه عليهم ، فقال : ﴿وَلَا الضَّالَّين﴾ . والله أعلم .

شرح آية الكرسي و التوحيد ﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾

اعلم ، أنّ «آية الكرسي»^٤ آية عظيمة ، سبقت لإقامة البرهان على التوحيد على أكمل الوجوه .

بيانه : أنّ التوحيد عند العلماء إثبات ذات موصوف بكلّ كمال ، منزه عن كلّ نقص . و فرق الصالل متعددة ، كالدهرية النافية للصانع سبحانه ، ثمّ عباد الأوثان كالعرب ، ثمّ عباد العجل كاليهود ، ثمّ عباد عيسى و غيره كالنصارى ، ثمّ عباد الكواكب كالفلسفة ، ثمّ عباد الملائكة الزاعمين بأنّهم شفعاؤهم عند الله - تعالى - ، ثمّ الملحدة في صفات الله تعالى الذين لم يعرفوا الروبيّة حقّها ، ثمّ غلاة المتصوّفة - الذين [عندّهم] للإنسان الكامل رتبة عظيمة المقدار - أوقعوا أتباعهم في اعتقاد الحلول والاتحاد . و قد نظمت هذه الآية العظيمة للردّ على هذه الفرق كلّها ، و إقامة الموحد على برهان التوحيد بأتمّ وجه .

و بيان ذلك : أنّ برهان التوحيد أن نقول في الرّد على الدهريّة : لابد للعالم من موجود لا موجده ، و هو الذات الواجب الوجود لذاته ، المدلول عليه بقولك : الله . ثمّ لما كان مساق الآية للتّوحيد و هو إثبات الألوهية لهذا الواجب و نفيها عنّ سواه - قيل : «لا إله إلاّ هو» فهذا هو التوحيد المقصود بالأصلّة ، و ما بعده إلى تمام الآية - من إثبات كمال أو نفي نقص كالأدلة عليه - الرّد على فرق الصالل . و معنى ﴿لا إله إلاّ هو﴾ لا معبد بحقّ إلاّ هو ، فحينئذٍ تنتهي كلّ فرقة زاعمة بأنّها إنّها عبدت معبودها بحقّ .

و أول المخاطبين بالقرآن عباد الأوثان ، فقيل للرد عليهم : ﴿لا تأخذه سنة و لا نوم﴾

أي من نام غفل عن عباده .

فِي دَعَى عِبَادُ الْكَوَاكِبِ حَيَاتَهَا، وَدَوَامَ حَرْكَتَهَا، وَتَدْبِيرُهَا أَمْرُ الْعَالَمِ، فَقَيْلُ لِلرَّدِّ عَلَيْهِمْ : ﴿لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ﴾ أَي مِلْكًا وَمُلْكًا ، وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنَّجْوَمُ مَسْحِرَاتٍ بِأَمْرِهِ، لَيْسَ شَيْءاً مِنْهَا يَمْلِكُ الْآخَرُ بِالْتَّقَاعُ، وَهُنَّا يَتَمَّ بَرْهَانُ الرَّدِّ عَلَى مَنْ أَفْرَدَ بِعِبَادَةِ غَيْرِ اللَّهِ تَعَالَى .

فَتَزَعَّم طَائِفَةٌ أَنَّهُمْ يَعْبُدُونَ الْمَلَائِكَةَ مَعَ اللَّهِ تَعَالَى ؛ لِيَشْفَعُوا لَهُمْ عِنْدَ اللَّهِ تَعَالَى ؛ لَا يَعْتَقَدُهُمْ كَمَالَ الْمَلَائِكَةِ وَقَرْبَهُمْ مِنَ اللَّهِ سَبَاحَةٍ، فَقَيْلُ لِلرَّدِّ عَلَيْهِمْ : ﴿مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عَنْهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ﴾ أَي إِنَّ الَّذِينَ يَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ عِبَادَةً أَمْثَالَكُمْ ، لَا يَمْلِكُونَ الشَّفَاعةَ إِلَّا لِمَنْ ارْتَضَى ، وَهُنَّا يَتَمَّ بَرْهَانُ الرَّدِّ عَلَى مَنْ أَفْرَدَ بِعِبَادَةِ غَيْرِ اللَّهِ تَعَالَى ، أَوْ أَشْرَكَ مَعَهُ غَيْرَهُ فِيهَا .

فَتَزَعَّم طَائِفَةٌ أَنَّهُمْ يَعْبُدُونَ اللَّهَ لَا يَشْرِكُونَ بِهِ شَيْئاً ، وَقَصْرُتْ عَقُولُهُمْ مِنْ إِدْرَاكِ الْحَقِّ ، فَقَاسُوهَا عَلَى صَفَاتِ الْخَلْقِ ، وَلَمْ يَهْتَدُوا فِيهَا بِنُورِ النَّبُوَّةِ ، فَزَعَمُوا أَنَّ اللَّهَ سَبَاحَانَهُ لَمْ يَعْلَمْ شَيْئاً حَتَّى يَكُونَ ، وَأَنَّهُ إِنَّمَا يَعْلَمُ كُلَّيَّاتِ الْعَالَمِ بِوُجُودِ زِيدٍ مَثُلاً دُونَ جُزْئِيَّاتِهِ ، كَخُواطِرِهِ وَأَنْفَاسِهِ وَحَرْكَاتِهِ وَسُكُنَّاتِهِ مَثُلاً ، فَقَيْلُ لِلرَّدِّ عَلَيْهِمْ : ﴿يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ﴾ أَي مَا كَانَ وَمَا سِيقَونَ ، وَهُنَّا يَتَمَّ بَرْهَانُ الرَّدِّ عَلَى فِرَقِ الْكُفَّارِ كُلَّهَا .

وَبَقِيتْ شُبُّهُ دِقِيقَةُ الْمُسْلِكِ مَعَ طَائِفَةً مِنْ أَهْلِ الْإِسْلَامِ ، أَهْلَ جَدٍّ وَاجْتِهَادٍ وَرِياْضَةٍ وَكَشْفٍ ، أَثَبُوا لِلإِنْسَانِ الْكَاملِ مَعَ الْحَيَاةِ وَالْقِيَوْمِيَّةِ أَنْ يَطْلَعَهُ اللَّهُ تَعَالَى عَلَى مَا كَانَ وَمَا سِيقَونَ ، وَخَيْفٌ مِنْ ذَلِكَ مَجاوزَةُ الْحَدِّ ، فَاحْتِيَجَ إِلَى حِرَاسَةِ عَقَائِدِ الْمُوْحَدِينَ عَنْ ذَلِكَ .

وَاسْتَدَلَّ عَلَى الْمُطَلُّوبِ بـ «أَرْبَعَةِ بَرَاهِينٍ» لِيَتَمَيَّزَ صَفَاتُ الْقَدِيمِ عَنْ صَفَاتِ الْمُحَدِّثِ :

البرهان الأول: أَنَّ عِلْمَ اللَّهِ تَعَالَى ذَاتِي ، قَدِيمٌ بِقَدَمِ ذَاتِهِ ، وَعِلْمُ الْإِنْسَانِ الْكَاملِ مِنْهُمْ مُسْتَفَادٌ مِنَ اللَّهِ تَعَالَى ، مُوْهُوبٌ ﴿وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ﴾ ، ﴿عَالَمُ الغَيْبِ فَلَا يُظْهِرُ عَلَى غَيْبِهِ أَحَدًا﴾ إِلَّا مَنْ ارْتَضَى مِنْ رَسُولِهِ ﴿

البرهان الثاني: أَنَّ عِلْمَهُ قَاصِرٌ ، فَإِنَّمَا أَطْلَعَهُمْ سَبَاحَانَهُ لَا نَسْبَةٌ لَهُ إِلَى مَا أَنْفَاهُ

عنهم من مكنون علمه ﴿وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا﴾^١، و هو سبحانه و تعالى ﴿وَسَعَ كُرْسِيَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ أي علماً و إحاطةً، و لما كان الكرسيّ محلّ معلوماته عبر عنها بـ «الكرسيّ»، كما عبر عنها بـ «اللوح المحفوظ» و لهذا قيل : كرسى الله علمه .^٧

البرهان الثالث : أن علم العالم منهم لا يحصل إلا بمشقة عظيمة في الطلب و التحصيل أو لا ثم بالرياضة و التصقيل ثانياً ، و هو سبحانه ﴿يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَلَا يَؤْودُه حِفْظُهُمْ﴾ أي و لا يشق عليه حفظ ما بينهما و إحصاؤه .

البرهان الرابع : أن غاية من أطلعه الله تعالى على ما شاء من علمه ، ولو أطلعه على ما في الكون كله إنما أحاط علمًا بالكون ، فهو سبحانه يعلم ما بين أيديهم و ما خلفهم ، و لا يحيطون به علمًا ، و هو العلي العظيم ، و هو الذي لا يصل إلى العلم به فهم أو يدركه وهم .

و في صفتتي «العلو» و «العظمة» ما ثبت من الرد على كل خيال أو وهم يطرأ بعد ذلك ، فجوابه : علا ربنا عن ذلك و جل عما هنالك .

و هكذا ، و اعلم أن توحيد آية الكرسي مقصود بالذات ، و سورة الإخلاص وردت جواباً لسؤالهم عن الإله المدعى إليه من هو؟ فقيل للنبي ﷺ : «قل لهم : الله»^٨ فسبق إلى الفهم من معنى «الله» الإله ، و الآلهة لا تنحصر كثرةً ، قيل له : فتخيلت اليهود و أتباعهم من الموحدين تشبيهاً و تجسيماً ، فقيل : ﴿الله الصمد﴾ أي المدعى إليه الإله الصمد لا غير ، و اعتقاد النصارى و أتباعهم حلول الصمدية تارة في مريم و تارة في عيسى ، فقيل لهم : ﴿لَمْ يلد﴾ أي كمريم ﴿وَلَمْ يولد﴾ أي كعيسى .

و المراد لم ينفصل من ذاته شيء و لم ينفصل ذاته من شيء ، فتوهمت المجوس و أتباعهم من مجوس هذه الأمة ، أن فاعل الخير الله و فاعل الشر الشيطان و النفس ، فجعلوا لله أنداداً خلقوا كخلقه فتشابه الخلق عليهم ، قال الله : ﴿خالقُ كُلَّ شَيْءٍ﴾^٩ فقيل لهم ﴿وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كَفُواً أَحَد﴾ وأصله : «ولم يكن أحد كفوأ له» فقدم الخبر و معموله لمرااعة الفوائل ، فعند ذلك تعين المطلوب .

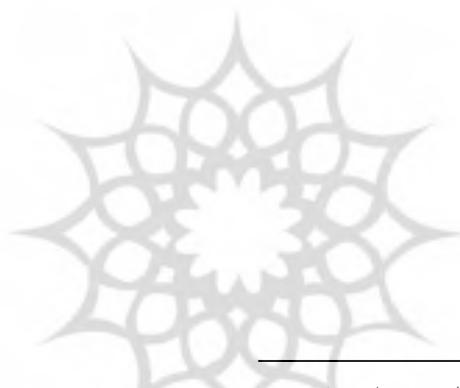
فظهر لك أن توحيدها في ضمن الاستدلال فهو مستدل به و توحيد آية الكرسي مستدل به و مستدل عليه ، فظهر لك أنهما و إن اشتركا في التوحيد و التنزيه على فرق الضلال ، فسورة الإخلاص تدل على الأحادية و الصمدية و ناهيك بهما ، و نفي الولد و

والوالد والكفو صريحاً، وعلى غير ذلك من صفات الكمال ونفي النقص ضمناً، وبالعكس آية الكرسي فيما ذكرنا من القيومية والملك والعلم والحلو العظمة وغير ذلك من الكمال ونفي السنة والنوم وغيرهما من النقص، كما شرح.

ومع ذلك لا يخفى فضل آية الكرسي على سورة الإخلاص وإذا ظهر فضلها عليها فعلى غيرها بطريق أولى.

ولإصالحة التوحيد مع كمالها وفضلها على غيرها صارت «سيدة آي القرآن»؛ إذ السيد هو المقدم المتبوع المعظم. والله سبحانه أعلم.

١. برای آگاهی بیشتر به منابع زیر مراجعه شود:
 طبقات اعلام الشیعه ج ٣: ص ١٧٢؛ فرهنگ بزرگان اسلام و ایران: ص ٥٧٨ - ٥٧٧؛ ریحانة الادب ج ٢: ص ٣٦٤ - ٣٦٣ - ٣٦٢؛

الکنی والالقاب ج ٢: ص ٤٤؛ فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی و مرکز استناد آستان قدس رضوی: ٥ - ٢١٤ - ٢١٣ - ٢١٢، شماره ٦٥٢٢؛ فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ج ١: ص ٢٢٧ و ٢١٦، شماره ٢٢٥ / ١٦.

٢. هذه لطيفة ربائية ذوقية سبحانية شوقية في تفسير «الفاتحة» للشيخ شمس الدين الجويني. هذه جملة ذكرت في بداية هذه الرسالة والظاهر أنها إضافة من الناسخ.

٣. كما صرّح به قوله تعالى في سورة النساء (٤): «وَمَن يطع الله وَرَسُولَهُ فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصَّدِيقِينَ وَالشَّهِداءِ وَالصَّالِحِينَ وَحَسْنَ أُولَئِكَ رَفِيقًا». للمزيد راجع نور الثقلين ج ١: ص ٥١٥، ح ٣٩٣، ذيل الآية ٦٩ من سورة النساء (٤).

٤. البقرة (٢): ٢٥٧ - ٢٥٥.

٥. الجن (٧٢): ٢٧ - ٢٦.

٦. الإسراء (١٧): ٨٥.

٧. راجع مجمع البيان ج ٢: ص ١٦٠، ذيل الآية.

٨. راجع: تفسير الطبراني ج ١٢: ص ٧٤١ - ٧٤٠؛ مجمع البيان ج ١٠: ص ٤٨٥ ذيل الآية ١ من سورة إخلاص (١١٢).

٩. الانعام (٦): ١٠٢.